այսպէս՝ ի տան հօր իմոյ օթեւանք բազում են, ապա թէ ոչ՝ ասացեալ էր իմ ձեզ. Ցովհ. ԺԴ. 2. եւ Եղնիկի քով նմանապէս պնդաւոր նախադասութեան մէջ՝ «Լաւ էր լեալ թէ նոյն պիսի կացեալ էր» (էջ 29), ուր նոյն պայմանով Մատթ. ունի՝ «Լաւ էր նմա թէ չէր ծնեալ մարդն այն». Մատթ. ԻՋ. 24. ապահով է սակայն թէ այս երկու բացառութիւնները պիտի չկարենան ջնջել օրէնք մը, զոր կը հաստատեն Աւետարաններէն, Եղնիկէն ու Ոսկեբերանէն բազմաթիւ օրինակներ: Ասոր հակառակ յատկապէս երեք տեղիք կը դանենք աւետարանիչներու քով, ուր ատորադաս նախադասութեան մէջ գործածուած է անկատար. եթէ էաք յաւուրս հարցն մերոց՝ ոչ էիգ. 30. պի եթէ ի մէնջ էին ապա առ մեզ ճնային. Ցովհ. Բ. 19. եթէ պիտիք գինչ է գողգոմութիւն կամիմ եւ ոչ զգոհ, ապա ոչ զատապարտիք զուք զանպարտան. Մատթ. ԺՋ. 7. Նախորդ երկուքին մէջ յոյն բնագիրը կը կրէ անկատար ժամանակ, վերջինս՝ դերբակատար, որ թերեւս թելադրիչ էր թարգմանիչին, բայց յաջորդին մէջ յոյն ձեռագիրները նոյնպէս ունին պառմական. եթէ պիտիք (εἴ-τως) զու գոնէ յաւուրս յայմիկ պիտանալութիւն քո. Ղուկ. ԺԳ. 42. Թէեւ Եւսեբիոս կը յիշատակէ զայն «եթէ պիտացեալ էր քո» (Եկեղեցական Պատմութիւն, Գ. 7): Հետաքրքրական է որ քերականական նման փոխադրութիւն մը կը գտնուի նաեւ լատիներէնի մէջ, ըստ որում պայմանական նախադասութիւնը ունի դերբակատար, եթէ ոչ իրական կատար կամ դերբակատար, եթէ ոչ եթէական եղանակաւորութիւնը անցեալը կը յարաբերէ:

Պէտք է միաժամանակ չէշտենք, որ եզնիկ չի ճանչնար նման չեզոքներ, բայց ի միոյն՝ «թէ սպանանէր» (էջ 14), որ սակայն սկզբնագրին մէջ «սպանեալ» եղած է Աճառեանի հրատարակութեան համաձայն: Մէկ խօսքով Եղնիկի, Ոսկեբերանի եւ Աւետարանները քննութեամբ կը հաստատուի թէ գլխաւոր նախադասութեան մէջ կը գործածուի բացարձակապէս անկատար, իսկ դերբակատարը կը պահէ իւր վիճակի արժէքը, ուսոի ժամանակի յարաբերութեամբ համարժէք է անկատարի: Տեսանք թէ Եղնիկի եւ Ոսկեբերանի քով ատորադաս նախադասութեան մէջ դերբակատարի բացարձակ կիրարկումը ապահով է, իսկ Աւետարանները ոչ աննշանակ չեն դէպքեր ի յայտ կը բերեն, զորոնք յոյն բնագրի կաղապարով միայն կարելի չէ մեկնել: Հնդեւրոպական լեզուներու զարգացման փուլերը նմանութիւններ կ'ընձեռեն նկարագրելու նախկին անիրականը իբր անցեալ, իսկ անցեալի անիրականը իբր վաղանցեալ քան ներկայինը:

Ամփոփելով ցայժմ ըսուածները՝ հետեւեալ պատկերը կը տանինք գասական հայերէնի յարակատար ու դերակատար ժամանակներու մասին: Ներկայ–անկատարի, որ գործողութիւն մը իւր ընթացքին մէջ կը նկատէ, եւ կատարեալի հակադրութեամբ, որ գոյն վախճանի մը յանդած կը ցուցնէ, յարատարի դրութիւնը կը մատնանշէ էապէս վիճակ մը ներկայի կամ անցեալի մէջ, ըստ որում ընկերացող օժանդակը ներկայ կամ անկատար է: Ժամանակի տեսակէտէ յարակատարը համազօր է ներկայի, դերակատարը՝ անկատարի: Բայց զննելու տեսակէտէ ան կը տարբերի թէ ներկայէն, թէ պատմականէն, այնու որ կը նշանակէ վիճակ մը՝ արդիւնք գործողութեան. պայծառ կը ցայտէ այս առումը երբ նկատենք որ չարժուամ ցուցնող բայերու խընդիրը կը դրուի յարակատարի մէջ եւս նախադիրս հայցական: «Ուսոի հայերէն յարակատարի արժէքը ճշդրտօրէն կը պատշաճի համեմատական քերականութեան հնդեւրոպական յարակատարի վերապրած արժէքին: Ոչ միայն հոմերական յունարէնը, որ վերջնոյս ամէնէն հաւատարիմ ներկայացուցիչն է, յարակատարի մէջ հայերէնի հետ գրեթէ նոյն բայերը կ'ընծայէ (նշանակութեան կողմէ), այլ նաեւ այդ յարակատարը բացարձակ նոյն արժէքը կը ղենու, օր. ἐλήλυθα կազմուած է այնպէս՝ ինչպէս եկեալ եմ» (էջ 162):

Այս համաձայնութիւնը կը տարածուի նաեւ այն ներգործական բայերու յարակատարի վրայ, որոնց մատնանշած գործողութիւնը չի փոխանցուիր առարկային, այսպէս՝ տեսանել, ընդունել. οἶδα յի օրինակը կ'ապահովէ, որ այս բայերը կրնան յարակատար մը չունենալ հնդեւրոպական սահմանին մէջ. հայերէնն դասականը այս գործածութիւնը հրաշալիօրէն կը պայծառացնէ: Թէեւ Աւետարաններու մէջ չենք հանդիպիր յարակատարներու ուրիշ դասակարգի մը, որ առարկայի վիճակը կը ցուցնէ, բայց չէ կարելի ղանալ զայն հայերէնի, ինչպէս յունարէնի, լատիներէնի, վասն դի բնական ընթացքով պիտի յանգէր այդ վախճանին. հայերէնի համար այս տեսակէտէ աւելի նպատակաւոր է այն պարագան, որ

կրաւորականի եւ ներգործականի յարակատարները միասին համասեռ խումբ մը կը կազմեն, ուր՝ բացառիկ կազմութեամբ մը վերջինս յատկացուցիչ – յատկացեալի յարաբերութիւնը կը հակադրուի առաջնոյն: Ի վերջոյ յարակատարը կը ցուցնէ վիճակ մը հաւասարապէս թէ առարկայի եւ թէ ենթակայի, բայց չէ հաստատ մատնանիշ ընել կարենալու լրացած գործողութիւն մը, հակառակ ուրիշ հնդեւրոպական լեզուներու: Ասով սակայն կրցած է պահել կատարեալի ու անկատարի զանազանութիւնը իբր հակադրութիւն՝ արդիւնք վիճակի եւ գործողութեան. յարակատարի այս ինքնուրոյն ու ներքին առումը, որ հարաբերութիւն է լեզուին եւ Աւետարանի շատ տեղիքներուն համար ուղղակի մեկնաբանութիւն մը, առանձնապէս հնաբան լեզուի մը վիճակը կը ներկայացնէ:

Մէկէն ցոյց կու տայ այն անակնկալ համերաշխութիւնը, որ յոյն ու հայ լեզուները հնդեւրոպական ընտանիքի միւս անդամներէն աւելի սերտ իրարու կը մերձեցնէ. բառանշանի համերաշխութիւն, այսպէս ՝Բᾱρ ի կը համապատասխանէ միայն «երկար». ձայնահնչման համերաշխութիւն, կան կամ կերպարանական համերաշխութիւն, ինչպէս հոմերական յունարէնի տեղական -θι մասնիկը, որուն համազօր է –ը հայերէնի մէջ: Իսկ յարակատարի իմաստաբանութեան կողմէ պէտք է յաւելուլ նոր մերձեցում մը եւս, «վասն դի եթէ հնդեւրոպական ուրիշ լեզու մը վինաւէինք հայերէնի հետ այս ճշդրիտ ու պայծառ կէտին մէջ համեմատելու համար՝ պիտի գտնէինք միայն ու միայն հոմերական յունարէնը» (էջ 164) [10]:

Հ. Պ. Ե.

[10] Հոմերոսի յարակատարներու ու դերակատարներու մասին գրած է հեղինակը արժէքաւոր յօդուած մը, ուր կրկին համեմատութեան կ'առնու ու կը չէշտէ հոմերական յունարէնի եւ դասական հայերէնի քերականական այս նուրբ ըմբռնման ու գործածութեան հաստատութիւնը. տես Parfaits et Plus-que-parfaits résultatifs chez Homère, Bulletin de la Soc. de Linguist. de Paris, 1934, fasc. 1.

ԲԵԼԳԻՈՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

Թ. ԳԼՈՒԽ

Բոլլանդեան «ընկերութիւն» ծագումն եւ նրա մէջ Ազաթանգեղոսի ճնշադատութիւնը: Բոլլանդեանների միւս հրատարակութիւնները: Հայագէտ Բոլլանդեաններ. ի. P. Peeters եւ նրա հայագիտական երկասիրութիւնները: Բոլլանդեանների Մատենադարանը Բրիւսէլում:

—

Բելգիայում հայագիտութեան տարածման համար կարեւոր դեր է կատարած եւ շարունակում է կատարել Société des Bollandistes (Բոլլանդեանների Ընկերութիւն) անունով յայտնի կրօնաւորական կարգը, որի լանուղ ուսումնասիրութիւնները, մանաւանդ հագիտական հրատարակութիւնը Acta Sanctorum (Գործք Սրբոց) հանրածանօթ է գիտական աշխարհին: Բայց նախ քան Բոլլանդեանների հայագիտական աշխատութեան մասին խօսիլը, աւելորդ չեմ համարում մի ընդհանուր ակնարկ նետել այս «Ընկերութեան» ծագման պարագաների եւ նրա ուղղութեան վրայ:

Հոլլանդացի մի «յիսուսեան» կրօնաւոր, Հ. Րոզվէյդէ անունով (Heribert Rosweyde), որ իրեն նպատակ էր ընտրել սուրբերի կեանքն ու վարքն ուսումնասիրել, երաւամբ նկատել սին վկայաբանութիւնները, այսինքն սուրբերի գործերի նկարագրութիւնները վերստին բազմաթիւ անհաւատալի դէպքերով, չաստուածային պատմութիւններով, որոնք հեռու են այնպիսի պատմութիւններով կամ ընդհանրապէս վաղնջուքիւնից: Եւ նա գալիս է այն եզրակացութեան, թէ այդ առասպելները աւելի վնաս են պատճառում կրօնասիրութեան քան օգուտ: Ուստի նա որոշում է մի նոր, լուրջ ժողովածոյ կամ նորատեսակ «Վարք Սրբոց» գրել, որի մէջ միայն ճշմարիտ կամ գոնէ ճշմարտանման դէպքեր պատմուէին: Ըստ այսմ սուրբերի գործերն ու վարքը պիտի խմբագրուէր աւելի անկողմնակալ կերպով եւ նրանց քննուած եւ ստուգուած աղբիւրների հման վրայ: Րոզվէյդէ իր այս գաղափարը ներկայացնում է Հռոմ կարդինալ Բելլարմինին, նրա հաւանութիւնը առանալու համար եւ կարդինալն ոչ միայն հաւանութիւն է տալիս, այլ եւ ամէն կերպ քաջալերում:

© National Library of Armenia

Ռոզվէյդէ՝ այդ նպատակով սկսել էր ամէն կողմից նիւթեր ամբարել եւ արդէն մեծ ատաղձ էր ժողովել իր հսկայական ծրագրի իրականացման համար, երբ մահը վրայ է հասնում 1629ին, Բելգիայում։ Այն ժամանակ մի ուրիշ յիսուսեան կրօնաւոր քելգիացի հայր Բոլլանդ (Jean Bolland) անունով, յանձն է առնում ի կատար ածել այս ձեռնարկութիւնը, օգտուելով Ռոզվէյդէի հաւաքած նիւթերից։ Այս կերպով երեւան է գալիս Acta Sanctorumը, որի առաջին երկու հատորները 1643ին հրատարակւում են Բելգիայի Անտվէրպէն (Antwerpen կամ Anvers) քաղաքում։ Ահա այս Բոլլանդի անունով է, որ նրա գործը շարունակող յիսուսեան կարգի կրօնաւորների խումբը սկսել է այնուհետեւ կոչուիլ «Բոլլանդեանների Ընկերութիւն»։ Հ. Բոլլանդի գործակիցն էր իրեն նման տաղանդաւոր աշխատող եւ բազմահմուտ մի կրօնաւոր, Հ. Հէնսքէն (P. Godefroi Henschen)։ Սրանք երկուսը 1658ին հրատարակում են 3 հատոր եւս։ Առաջին 2 հատորը յատկացուել էր այն սուրբերին, որոնք ծնունդ էին տուել այդ տարի, իսկ վերջին 3 հատորները Փետրուարին։ Հռոմի բարձրագոյն հոգեւոր իշխանութիւնը դնահատեց նրանց այս ձեռնարկը։ Աղեքսանդր Է. պապը Հ. Բոլլանդին եւ իր աշխատակիցներին Հռոմ հրաւիրելով նրանց արամադրութեան տակ է դնում Վատիկանի դիւանները, որպէս զի այնտեղ փնտռեն եւ քննեն ինչ վաւերագիրը, որ օգտակար դտնեն իրենց նպատակի համար։ Բոլլանդ՝ հետեւանդութեան պատճառով անկարող լինելով ճանապարհորդելու, Հ. Հէնսքէն (Henschen) եւ մի ուրիշ նշանաւոր աշխատակից Հ. Պապերբրուկ (Papebroek) օգտուում են այս նպատաւոր հանդամանքից եւ ոչ միայն Վատիկանի հին վկայաբանական ձեռագրերներն են քննում, այլ Իտալիայի, ինչպէս նաեւ Գերմանիայի եւ Գաղղիայի կարեւոր մատենադարաններն աչքից անցընելով ընդարձակ նիւթ են ժողովում։ Այս կերպով Acta Sanctorumի նորանոր հատորներ են հրապարակ գալիս։ Բոլլանդեաններն իրենց այս նոր «Վարք Սրբոցում» դնել, մանրել էին բոլոր հին վկայաբանութիւնները, անաչառ քննութեան ենթարկելով մի խումբ սուրբերին վերագրուած հրաշքներն եւ անբնական գէպքերը[1]։ Այս բոլորը տեղի ունէր դեռ ԺԷ. դարում։

Գիտական աշխարհը մեծապէս գնահատեց Բոլլանդեաններին այս ինքնադատական ձեռնարկութիւնը։ Ականաւոր գիտնականներ՝ քրիստոնէական գրականութեամբ զբաղող բանասէրներ՝ ինչպէս են Ad. Harnack գերմանացին եւ C. H. Turner անգլիացին, գովասանք ուղղեցին նրանց հասցէին։ Մի գաղղիացի երեւելի քննադատ գրում է[2]. «Inutile de faire longuement l'éloge d'un ouvrage aussi universellement estimé. Dès les premiers volumes, l'esprit critique apparaît et les Pères Bolland, Henchenius et Papebroek témoignent pour certaines légendes mal venues d'une sévérité égale à celle des simples laïques.»

Այսպէս չմտածեցին սակայն ուրիշ կրօնաւորական կարգեր։ Հ. Պապերբրոքի հեղինակած քննական կենսագրութիւնը Երուսաղէմի պատրիարք Ս. Ալբէրտի վրայ, գրգռեց կարմելականներին, որոնք մի երկար եւ խիստ յուշագիր տպեցին բոլլանդեանների վկայաբանական քննադատութիւնների դէմ։ Հ. Պապերբոք անպատասխան չթողեց այդ յուշագիրը (1696)։ Կարմելականները զայրացած՝ խնդիրը ներկայացրին Սպանիոյ Հաւատաքննութեան Աստանին, որ այն ժամանակ դեռ իր ամբողջ ոյժի մէջն էր։ Տօլէդոյում կայացած Հաւատաքննական Դատարանը դատապարտեց բոլլանդեանների ձեռնարկը իբրեւ «մոլորական եւ հերետիկոսական գրուածներ» եւ բանադրանքի սպառնալիքի տակ արգիլեց նրանց ընթերցումը...։

Բոլլանդեանները չընկրկեցան այս անարդար վճռի առջեւ։ Նրանք դրաւոր դիմեցին սպանական այդ հաւատաքննական դատարանին եւ խնդրեցին, որ ցոյց տայ թէ «որո՞նք են Acta Sanctorumի բովանդակած հերետիկոսական, մոլորական տողերը»՝ բայց... պատասխանի չարժանացան։ Այս անկրաւ վարմունքը ազդեց նրանց վրայ եւ հարուածեց նրանց գործունէութիւնը։ Այսպէս տեւեց դրութիւնը, մինչեւ որ վերջապէս Հռոմ 1715ին, փոխեց հաւատաքննական տեսանի վճիռը, բարձրաւ արգելքն եւ բանադրանքն եւ պատուիրեց տուաւ բոլլանդեաններին՝ իրենց առ կախ թողած գործը վերսկսելու։ Բայց խնդիրը այդ «մեծ վորձանքով» չէր վերջացել։ ուրիշ նիւթական եւ բարոյական անյաջողութիւններ հետեւել էին առաջինին որոնց վրայ աւելորդ եմ համարում կանգ առնել։

[1] Gachard, Archiviste de d'Etat. Mémoire sur les Bollandistes. Gand 1835.

[2] Auguste Molinier, Les Sources de l'Histoire de France. T. V. 1904, p. CLXIII.

Մինչ 1836ին է, իսկապէս, որ Բոլլանդեանների ձեռնարկութիւնը կենդանութիւն ստացաւ։ Գաղղիայում մի մեծ ընկերութիւն յանձն էր առել Acta Sanctorumի հրատարակութիւնը ստանձնել, այն պայմանով, որ Բոլլանդեանները իրենց գործունէութիւնը Գաղղիա փոխադրեն։ Բայց Բելգիա՝ որ նոր էր իր ազգային պետական անկախութիւնը ձեռք բերել, չկամեցաւ, որ այդ գիտական ձեռնարկութիւնը հեռանայ իր երկրից։ Լուվէնի կաթոլիկ համալսարանի տեսչութեան նախաձեռնութեամբ «Բոլլանդեանների Ընկերութիւնը» վերակազմուեց, ուրիշ Բելգիացի յիսուսեան կրօնաւորների մասնակցութեամբ։ Ընկերութեան կենդրոնատեղին Անտվէրպէնից նոյ տեղափոխուեց Բրիւքսէլ, ուր եւ մինչեւ հիմա է ցարդ, հետզհետէ զարգացնելով իր գիտական եւ կրթական գործը։

Հետաքրքրական է այն առաջին կարեւոր յիշատակութիւնը, որ եղած է Acta Sanctorumի մէջ հայ վկայաբանութեան մասին։ Հատուածի հեղինակն է նոյն ինքն Հ. Հէնսքէն, Բոլլանդի գործակիցն եւ Acta Sanctorumի հիմնադիրներից մէկը։ 1707ին տպուած ծանօթագրութեան մէջ, Հէնսքէն խօսում է մի նեսեան Դ. հատորում, որ նոյն ինքն Հ. Հէնսքէն, խմբային մարտիրոսութեան, այն է «10·000 խաչեցեալների» առասպելի մասին եւ յիշում է մի «Հայ եպիսկոպոսի» վկայութիւնը։ Նա դրում է. «Որովհետեւ ոտնացոյց խմբագրողներն այսպիսի, երբեմն աւելի եւս անմիտ առասպելներ են ընդունել եւ ներմուծել, չենք կարծում թէ այդ պարագան, իրողութեան անհաւանականութիւնը բաւական լինի, որ այդ «10·000 խաչեցեալների» առասպելի վրայ չխօսէինք։ Պէտք է ենթադրել թէ նա լսած, նաեւ ծագում ունի եւ լսածներն են եղած, որ ԺԲ. եւ ԺԳ. դարերում, Խաչակրութեան չորհանում այս աւանդութիւնը հաղորդել են Հռոմէական եկեղեցուն յարած հայերին։ Մի հայ արքեպիսկոպոս որ 1699ին անցնում էր Անտվէրպէնից, հաւատացրեց մեզ թէ այս առասպելը դեռ դոյութիւն ունի այնտեղ, ապէտ ժողովուրդի մէջ[3]»։

Այս հայ արքեպիսկոպոսը թոմաս Վարդապետն էր, որ եղած է Ակնայ առաջնորդ 1708ին, դարձեալ եկել է Անտվէրպէն, իր հայրենիքը վերադառնալու մտադրութեամբ, բայց հիւանդացել եւ վախճանել է այնտեղ։

Acta Sanctorumի հայոց վերաբերեալ մենակարեւոր հատուածը Ագաթանգեղոսի քննադատութեան է վերաբերում։ Երբ բոլլանդեաններն ամէն կողմ պտտելով իրենց «Գործք Սրբոցի» համար նիւթեր եւ ձեռագրներ էին ժողովում, այսպիսի պրպտումների ժամանակ, Փիորէնցիայում, Մէդիչիների համբաւաւոր Մատենադարանում նրանք գտել են Ագաթանգեղոսի մի ձեռագիրը, յունարէն լեզուով։ Բոլլանդեան Հ. Սթիլտինգ (Stilting) անմիջապէս լծուել է նրա քննութեան եւ լատիներէնի թարգմանելով, յունարէն բնագրի հետ միասին հրատարակի է Acta Sanctorumի մէջ, 1762ին[4]։ Սթիլտինգ՝ այս քննութեան մէջ հատուկ չէ ընծայում ոչ Գր. Լուսաւորչի հետ երթալուն եւ ոչ էլ Սեդրեատրոս պապի հետ տեսնուելով Դաչինք կազմուելուն։

Մինչդէն ժամանակ, այս կաթոլիկ աստուածաբանը մատնանշում է Ագաթանգեղոսի բովանդակած վկայաբանութեան բազմաթիւ անճշդութիւնները եւ աւելորդաբանութիւնները, Գայեանէի եւ ընկերը Ս. Հոխհոխմէի, Գայեանէի եւ ընկերը Ս. Հոխհոխմէի վերաբերեալ։ «Հ. Սթիլտինգի բուռի կոպերի վերաբերեալ, գրում է Բելգիացի այս քննադատութիւնը, գրում է Բելգիացի այս քննադատութիւնը, հայագէտ Ֆ. Նէվ, հատուկ չգտաւ վերնեւիկի գիտական Միխիթարեանների կողմից[5]»։ Եւ իրօք, այնուհետեւ էլ, Ագաթանգեղոսի վրայ խօսող Միխիթարեան հեղինակները Սթիլտինգի հերքումներին կարեւորութիւն չընծայեցին կամ նրա ցոյց տուած նոր թիւն չընծայեցին կամ նրա ցոյց տուած նոր թիւն չընծայեցին (Համմ. Ջամչեան, Պատմ. հայոց, Հատ. Ա., էջ 359—420 եւ Ծանօթութիւններ. Հատ. Բ., էջ 613—679. Համմ. նաեւ Ալիշանի, Ինճիճեանի գործերն եւ այլն)։ Ս. Ղազար՝ Ագաթանգեղոսի հայերէն բնագիրը հրատարակելուց յետոյ 1840ին լոյս ընծայեց նաեւ նրա խօսքերէն թարգմանութիւնը։ Իտալացի գիտնական Tomaseo եւս այս թարգմանութեան կցել էր «վիճաբանական դիտողութիւններ» (Observations polémiques), ինչպէս տալիս է նոյն Ֆ. Նէվ։ Տարբեր վերաբերմունք ունեցաւ Հ. Բ. Սարգի-

[3] Acta SS. Junii, T. IV, p. 176, «Sed neque Armenis nota est nisi ex Latinis scriptoribus», վերնագրի տակ։

[4] Acta Sanctorum, Sept., T. VIII, p. 295, վերնագրէն է՝ «De S. Grigorio Episcopo Armeniae confessioni item SS. virginibus Ripsime, Gaiana et Sociis martyribus, in Armenia Majore».

[5] Felix Nève, L'Arménie Chrétienne, p. 194.

© National Library of Armenia

սեան, իր համապիտ ուսումնասիրութեան մէջ[6]: Նա բացատական վերաբերուեց Տրզատի եւ Գրիգորի Հռոմ երթալու առանդութեան: Նա եղաւ, որ առաջին անգամ երեան հանեց, որ Ագաթանգեղոսի մէջ կոստանդնիանոսի վրայ պատմուածն էլ քաղուած է Եւսեբիոսի «Վարք կոստանդիանոսի» գրքից (Գ. գլ. ա):

Հ. Սոկլինգին լիովին հաւանութիւն տուող առաջին Մխիթարեանն եղաւ Հ. Յ. Տաչեան, որ որոշ կերպով գրեց թէ Բոլլանդեան գիտնականի «սուր դիտողութեանց շատերը ցոյսօր իսկ զօրութիւն ունին, թէպէտ եւ հեղինակը սոյն գրոց (Ագաթանգեղոսի) բնագրին եւ անոր հայ մատենագրութեան մէջ բոնած գրիչն անծանօթ էր: Իւր (Սոկլինգի) գիտողութեանց հետեւութիւնն է թէ սոյն գրոց մէջ կայ շատ քան ցշմարիտ եւ յարգի, բայց նաեւ շատ քան սուտ եւ առասպելական, եւ ինք զասոնք իրարմէ զատելու աշ չանաց[7]»: Տաչեան մի ուրիշ առթիւ էլ նոյնպէս կարուկ կերպով գրեց· «Պէտք չկայ ըսելու, որ այժմ Ագաթանգեղեայ անուամբ գտնուող Դաշանց թուղթը շատ ուշ եւ շատ ազէտ գրչի գործ է[8]»:

Ըստ սկզբնական ծրագրի, Acta Sanctorumի մէջ տեղ ունին քրիստոնեայ կրօնին պատկանող բոլոր սուրբերը, ոչ միայն նրանք, որոնք ընդհանուր քրիստոնէութեան մէջ յայտնի են եւ ոտնում են ամէն երկրում, այլ նաեւ նրանք, որոնք՝ միայն մասնաւոր եկեղեցիների եւ նոյն իսկ առանձին կրօնական համբակութիւնների պաշտամանց առարկայ են: Acta Sanctorumը տալիս է իր քննած վկաների վերաբերեալ վաւերագիրներն իրենց յատուկ բնագիրներովը[9]:

Acta Sanctorumի հատորները կազմուած են ամիսների եւ օրերի չարքով: Ամէն ամիս իր հատորներն ունի եւ նուիրուած է այն սուրբերին, որոնք այդ ամսի օրերումն են ոտնում: Մինչեւ հիմայ հրատարակուած է 65 հատոր, որոնց վերջինը Նոյեմբեր ամսին է յատկացած եւ չարունակութիւն է 1896 Նոյեմբերին լոյս տեսածին, երբեւ սրա Ա. մասի լրացումը[10]: Այս մեծագործը հատորը ամբողջապէս համբակուած է հայր H. Delehayeի ձեռքով, որ Բոլլանդեանների այժմեան պետն եւ գլխաւորն է:

Բոլլանդեանների այս վկայաբանական գիտական գործունէութիւնը քաջալերութիւն է գտած օտար մեծ մատենադարանների վարչութիւնների կողմից որոնց մէջ առաջին տեղն են գրաւում Լոնդոնի British Museumն եւ Պարիսի Bibliothèque Nationaleը:

Բոլլանդեան ընկերութիւնը 1882ին ձեռնարկեց յարակից մի ուրիշ պարբերական հրատարակութեան, դաղղիերէն լեզուով, Analecta Bollandiana խորագրով, որի մէջ մտնում են մասամբ՝ անտիպ վկայութիւններ իրրեւ յաւելուած Acta Sanctorumի եւ մասամբ նոր քննութիւնների արդիւնքները: Ընդարձակ տեղ է տրուած այնտեղ այլեւայլ մատենագրական ճիւղերի — գլխաւորապէս օտար վկայաբանութիւնների — վրայ գրած ուսական յօդուածների: Այս ժողովածոն, որ բացառապէս գիտական սկզբունքներով է առաջնորդուում, ըստ արժանւոյն գնահատուած է արտաքին ուսումնական աշխարհէն եւ օտարները եւս աշխատակցում են այնտեղ:

Վերջին տարիները Բոլլանդեաններն առանձին ուշադրութիւն են դարձրել արեւելեան պետական բաժնին: Նրանք 1910ից սկսան հրատարակել «Արեւելեան վկայաբանական Մատենադարան» (Bibliotheca hagiographica Orientaiis), որտեղ յատուկ բերուած եւ քննուած են ի մէջ այլոց նաեւ հայկական քնաքիրներ: Սրանով էլաւ կանանալով, բոլլանդեանները նուիրուեցան նաեւ հայերէն լեզուի ուսման: Առաջին հայագէտ Բոլլանդեանն էր Ժ. Մատանեը (Jules Matagne): Դժբախտաբար նա անկարող եղաւ երկարօրէն զբաղուիլ իր կարճատեւ կեանքի պատճառով (ծն. 1833 — վախ. 1872): Նրանից յետոյ, բայց անհամեմատ աւելի մեծ չափով հայերէն լեզուի եւ մատենագրութեան նուիրուեց հայր Պ. Պեետրոս (Paul Peeters), որ հմուտ է ոչ միայն հին արեւելեան լեզուներին, էհօսելով բնականաբար, եւրոպականների վրայ, այլ եւ վրացերէնի եւ ռուսերէնի:

«Պեետրոս ծնած է Բելգիայի Տուռնէ (Tournai) քաղաքը, 1870ին: Գրաբար հայերէնն սկսած է սորվիլ 1895ին Լուվէնում (Բելգիայի համալսարանական քաղաքը), առանց ուսուցչի· բայց բազմաթիւ աշխատութեանց եւ հրատարակութեանց շնորհիւ իր այս ուսումն ընդհատումներ է ունեցած: 1902—1903ին Բէյրութ է գտնուած, ուր սորերէն եւ արաբերէն սորվելու ժամանակ, հայերէն լեզուով եւս պրաղած է գործնականապէս, հայ կղերականի մը քով: Աչնուհետեւ ինքնաչխատութեամբ է չարունակած: Հայերէն կերպաչոսութիւնը (morphologie) սորված է Պեետրոսի Porta linguarum orientaliumէն, իսկ համաձայնութիւնը ի սկզբան Lauerի Armenische Grammatikով վորձած է սորվիլ, որուն անբաւականութիւնը տեսնելով Աւետիքեանի «Քերականութիւն Հայկականը» (Վենետիկ 1823) սկսած է գործածել, ամբողջապէս դաղղիերէնի թարգմանելով: Պեետրոս ոչ միայն հմուտ գրաբարագէտ է, այլ աչխարհաբարի ալ տիրացած է տոկուն աչխատութեամբ: Հայագիտութեան մէջ իր առաջին գործերն եղած են Analecta Bollandianaի 1905ի XXIV հատորի մէջ (էջ 125—132) երկու մատենախոսականներ, որոնց մէկը Dr. Weberի Die katholische Kirche in Armenien տուուր գրքի վրայ: Քննադատի մը անաչառութեամբ, որ դլխաւորապէս Բոլլանդեանց յատուկ է, այս մատենը թէ կարգաւորութեան եւ թէ սկզբունքի կողմանէ պակասաւոր կը գտնէ: Վիճիռները ձրի չեն տրուած: Հայկական նիւթոց վերաբերեալ հրատարակութեանց ունեցած մեծ հմտութիւնը կը յայտնուի, երբ վճռած է բէրին անծանօթ մնացած աղբիւրներն անոր մատդրութեան կը յանձնէ: Քննադատութիւնը կը վերջացնէ բաղձանք յայտնելով, որ հեղինակը իւր երկասիրութիւնը նոր կաղապարի անցընելով նորէն հրատարակէ: Միւս մատենախոսութիւնը J. Labourtի Le Christianisme dans l'empire perse sous la dynastie Sassanide, Paris 1904 (իբր մաս Bibliothèque de l'Enseignement de l'Histoire ecclesiastiqueի): Labourt՝ Տիզբոնի քահանայից գլուխ Մարի երկին վրայ խօսած առեն փաստաց բիւրեղին վրայ պատմածը (էջ 25, 127, պատյ նոյնին վրայ պատմածը (էջ 25, 127, Վենետիկ 1832) չի գիտեր, ուստի Պեետրոս դոյն մտադիր կ'ընէ[11]»:

Analectaի 1909ի հատորում (T. 28) ունի երկու յօդուած, Une passion arménienne de Saint Georges, որ «Վկայաբանութիւն Սրբոյն Դէորգեայ Զօրավարին» գրուած-քի լատիներէն թարգմանութիւնն է, հանդերձ քննութեամբ, եւ Une passion arménienne des SS. Abdas, Hormisdas, Sahin et Benjamin, որ «Ս· Աբդասի եպիսկոպոսի եւ Որմզդանայ եւ Սապինի եւ Բենիամինի սարկաւագի վկայաբանութեան» (Վարք Սրբոց, Հատ. Ա., Վենետիկ 1874) լատիներէն թարգմանութիւնն է ընդարձակ նեբածութեամբ: Իսկ 1911ի հատորում (T. 30, էջ 5—26), Pour l'histoire synaxaire arménien յօդուածում, ընդարձակօրէն եւ համաչիւ կերպով ուսումնասիրում է Հայոց Յայսմաւուրքը, այս մասին եղած բոլոր հայ եւ օտար գրուածքները յիչատակելով: Նոյն հատորում ունի մի ուրիշ գրուածք եւս, La passion arménienne de S. Phocas, որտեղ նա 1874) բնած է համարում սորերէն բնագրից եւ տալիս է նրա ամբողջական լատիներէն թարգմանութիւնը սորական օրինակի հետ համեմատութեամբ: Եւ այսպէս չարունակում է իր հայագիտական քննութիւնները Analectaի յետագայ հատորներում: Յառաջ բերեմ մի քանի հետաքրքրականները: La version ibero-arménienne de l'autobiographie de Denys l'Aeropagyte յօդուածում (T. 39, 1921) Հ. Պեետրս հրատարակել է Դիոնիսիոս Արիսպագացոյ ինքնակենսագրութեան սիրոս Արիսպագացոյ ինքնակենսագրութեան սիրոս Արիսպագացոյ ինքնակենսագրութեան սիր

ըէնից օտար լեզուի թարգմանութիւն քիչ է կատարուել (այսպէս են Ագաթանգեղոսն եւ Սղուեսագիրքը)։ Միայն վրացերէնն է, որ մեծ չափով թարգմանել եւ առհասարակ վոխ է առել հայ մատենագրութիւնից։ Սակայն, եղրակացնում է Հ. Պեռերս, «Օտար լեզուով գրող Հայեր պակաս չեն եղած»։

Հայագէտ Բոլլանդեանը բնականաբար պիտի հետաքրքրուէր բոլոր այն հայերէն կամ հայագիտական հրատարակութիւններով, որոնք գիտական–պատմական բովանդակութիւն ունին եւ մատչելի են եղած իրեն։ Ուստի նա բազմաթիւ գրախօսականներ ունի գրած այսպիսի հրատարակութիւնների վրայ։ Ցիշեմ նրանցից մի քանիսը։ Analecta Bollàndiana-ի 1911ի հատորում (T. 30, էջ 109) քննում է Պրոֆ. Ն. Ադոնցի՝ ռուսերէն Армения в эпоху Юстиняна (Հայաստանը Յուստինիանոսի ժամանակ) կարեւոր պատմական ուսումնասիրութիւնը (տպ. Պետերբուրգ 1908) եւ եղրակացնում է «Պ. Ադոնցի գիտական հետազօտութիւնները ամենայուրջ ուշադրութեան արժանի են բոլոր մանրագէտների, պանց չառնելով նաեւ վկայաբաններին»։ Այն հատորում խօսելով Հ. Ն. Ակինեանի «Կորիւն կաթողիկոս Վրաց, Ե. դարի, հայ–վրական յարաբերութեանց մասին» (Վիեննա 1910) համալից ուսումնասիրութեան վրայ, վկայում է թէ «հեղինակի (Ակինեանի) դիտողութիւնները պայծառ են, լաւ չղթայուած եւ կատարեալս առարկայական»։ Կիւրիոնի դէմքը այնպէս բարեհաճօրէն է նկարուած, որ նա ընթերցողի համակրանքն է գրաւում, եւ վերջացնում է Հ. Ակինեանի այս գիրքը «une remarquable étude» կոչելով։ Նոյն հեղինակի «Սկեւռայի Աւետարանը» պատկերազարդ գրքի (Վիեննա 1930) մասին խօսելով ասում է. «Հ. Ակինեան, որին բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ ենք պարտական հայ պատմութեան եւ գրականութեան վրայ, չատ գեղեցիկ գաղափար է ունեցել հետազօտելու այս ձեռագիրը Աւետարանն, որ պատկանում է Հայ–Կիլիկեան գեղարուեստին»։ Հ. Պեռերս ընդարձակ գրախօսական ունի նաեւ Հ. Վարդան Վ. Հացունու՝ «Կաթողիկոսական ընտրութիւնն եւ ձեռնադրութիւնը Պատմութեան մէջ» (Վիեննաիկ 1930) բովանդակալից եւ մեծ համուութեամբ գրուած աշխատութեան վրայ։ Նա դնում է իրաւամբ, որ Հ. Հացունի «յոյժ չահեկան մանրամասնութիւններ է հաւաքել. աղբիւրները նշանակուած են ճշդիւ եւ այն մանագէտներն, որոնք կը կամենան աւելի խոր կերպով ուսումնասիրել այս հարցը, այնտեղ պիտի գտնեն ներածութիւն եւ ընթիր, պոհացուցիչ նիւթեր»։ Այս միեւնոյն հատորում Հ. Պեռերս ունի մի զեղեցիկ հետազոտութիւն «Un colophon georgien de Thornik le moine» վերնագրով, որ խնդալից վրացագիտութեան է վերաբերում։ Այսչափ միայն յիշենք, որ այս թոռնիկը ծննդեամբ հայ էր եւ միայն դաւանութեամբ «վրացի» այսինքն ճշդագոյնը՝ «քաղկեդոնական»։ Վերջապէս, այնտեղ կայ գրախօսական նաեւ «Յարգանք հայ նահատակին, Ցիշողութիւններ Յաւետնական Քաղաքից» (Վիեննա 1930) գրքոյկի վրայ, որի մասին բառացի ասուած է «Ce petit livre écrit c o n a m o r e, est tout fait pour plaire et pour instruire»։

Հ. Պեռերս անդամ է եւրոպական գիտական հասատատութիւնների, ի մէջ այլոց Բիւզանդական Արքայական Ակադեմեայի Գաղղիական ճիւղի, որի նիստերում կարդացած է չահեկան ուսումնասիրութիւններ։

Մեզ համար ուշադրութեան արժանի է նրա հետեւեալ գրուածքը — L'Intervention politique de Constantin II. dans la Grande Arménie en 338, տպուած նոյն Ակադեմեայի 1930/31ի Bulletin-ում, որտեղ հետազօտուած է Հայաստանի քաղաքական վիճակին եւ հայ ժողովրդի դրութիւնը Դ. դարում։

Հ. Պեռերս աշխատակցել է նաեւ Պարիսի Revue des Etudes Arméniennes պարբերաթերթում, որի առաջին իսկ համարում գետեղել է մի յօդուած հետեւեալ վերնագրով՝ Le début de la persécution de Sapor, d'après Faust de Byzance (Շապուհի հալածանքի սկզբնաւորութիւնն ըստ Փ. Բիւզանդացւոյ), որտեղ նա մեկնաբանում է Փաւստոսի ԺԶ. եւ ԺԷ. Գլուխները, բազմաթիւ հայ եւ օտար պատմական աղբիւրների վրայ հիմնուելով (1920, T. I, էջ 15—33)։ Նրա վերջին յօդուածն այդ ամսագրում, մի կարեւոր եւ ուշադրաւ ուսումնասիրութիւն է հայ այբուբենի ծագման վրայ (L'origine de l'alphabet Arménien, Revue IX, էջ 219 եւ շար.)։

Բիւզանդիի Արեւելեան Կաճառի նորերս հրատարակած ժողովածոյին (Mélange Bidez, Annuaire, T. II, 1934), նա մատնակցել է մի հետազօտական յօդուածով, A propos de la version arménienne de l'historien Socrate, որտեղ յառաջ են բերուած մանրամասնօրէն այն բոլոր աշխատութիւնները, որ երեւցել են այս

հարցի վրայ հայերէն եւ օտար լեզուներով։ Հեղինակի եղրակացութիւնն է թէ փլլոնի ժամանակագրութիւնն ստոյգ է եւ գրուած կանխագոյն քան Ե. դարի վերջերը։ Իսկ Բիւզանդիի հնագոյն Byzantion գիտական հանդէսի 1933ի համարում (T. VIII, fasc. 2), որի գլխաւորն է Պրոֆ. Հանրի Գրէգուառ (որի մասին առանձնապէս պիտի խօսուի իր տեղում), Պետերս մի հետաքրքրական յօդուած ունի ΠΑΣΑΓΝΑΘΙΣ — ΠΕΡΣΟΓΕΝΗΣ յունարէն վերնագրով, որտեղ քննում է Ե. դարում արարական տիրապետութեան շրջանը Հայաստանում։ «Պասագնաթէս» Հայաստանի պատմիկի «գաւառանութեան» գրոյցն առիթ առնելով ըստ իր սովորութեան քննում է բազմաթիւ՝ հայկական, ասորական, յունական եւ արաբական աղբիւրները։

«Հանդէս Ամսօրեայ»ի, 1927 Նոյ.–Դեկտ. յոբելեանական թիւի մէջ, ուր գտնում ենք մի՛ն եւրոպացի հայագէտների յօդուածները, Հ. Պեռերս ունի հետեւեալ աշխատութիւնը՝ Une sainte arménienne oubliée, Sainte Marie la Jeune (էջ 723—730)։ Նա խօսում է մի հայ սրբուհու մասին, որ անծանօթ է մնացել հայ վկայաբանութեան եւ առ հասարակ հայ մատենագրութեան, բայց որի յիշատակը պահպանուել է Աթոս լերան վանքի մի յունական ձեռագրում։ Նոր կերպով ուսումնասիրելուց յետոյ բոլոր աղբիւրները, նա եզրակացնում է թէ այս սրբուհին հայ էր, որ ապրել է Թ. դարում Կղարջքից երբ այնտեղ սկսել էին լչլեել Բագրատունիները իրենց տիրապետութիւնն մ'ալ հրատարակած է «Հանդէս Ամսօրեայ»ի «Յուշարձանում» 1911ին «La passion arménienne de S. Serge le Stratélat» (էջ 186—192)։

Բոլլանդեանների փառքն է կազմում նրանց ճոխ եւ բազմարովանդակ Մատենադարանը Բրիւքսէլում, որ ունի իր ընդարձակ Արեւելեան բաժինը։ Այնտեղ պատուաւոր տեղ է գրաւում նաեւ Հայկական մասը, ուր կարելի է գտնել թէ գաղափարական եւ թէ ժամանակակից՝ գիտական, պատմական եւ կրօնական չատ կարեւոր հրատարակութիւններ, անխափ, թէ հայերէն եւ թէ օտար լեզուներով։ Հայերէն պարբերական ուսումնասիրութիւնից կան լիակատար ժողովածոյներ, բազմավէպ, Հանդէս Ամսօրեայի, Արարատի (մինչեւ 1914) եւ Սիոնի (1917ից սկսած)։ Հայկական Մատենադարանի հիմնադիրն է եղած վերոյիշեալ առաջին Բոլլանդացի հայագիտ Ժ. Մատանեը (Jules Matagne)։ Իսկ այնուհետեւ մեծապէս ճոխացած է Հնորհիւ Բոլլանդեանների մեծ հոգածութեան։

Բրիւքսէլում, Բոլլանդեանների այս հարուստ մատենադարանը տրամադրելի է բոլոր ուսումնասէրներին։ Նրա ընդարձակ դահլիճ–ընթերցարանում, չարունակ նստած պարապում են ամէն ազգի, կրօնի եւ սեռի պարապմունք ունեցող անձինք, իւրաքանչիւրն իր ցանկացած մատենի վերաբերեալ մատեանների մէջ թաղուած։ Բոլլանդեանները սիրայօժար կերպով աջակցում են նաեւ իւրաքանչիւրին իրենց խորհուրդներով։ Ես եւս, իբրեւ այդ դահլիճի եռանդուն յաճախողներից մին օգտուում եմ այս առթիւ իմ խորին Հնորհակալութիւնս յայտնելու ընդհանրապէս Բոլլանդեան ընկերութեան եւ մասնաւորապէս բազմահմուտ Հ. Պ. Պեռերսին։

ՍԱՐՈՒԽԱՆ

(Շարունակելի։)

ՀԱՑ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ՑԱՆԴՐԻՈՎՀԱՍ

ԸՍՏ D. R. BUXTON-Ի *

Անդրկովկասեան ճարտարապետութիւնը քիչ կը նմանի Ռուսականին։ Երկու ոճերու միջեւ հակադրութիւնը չատ կէտերու մէջ է, իսկ նեերը պէտքի մասին՝ տարաձայն են։ Պահպանողական դպրոցը երկուքն ալ Պոլսէն կը սերեցնէ, մինչ Սարչիզովսկիի նորարարը տեսութեան համեմատ Հայաստանէն է որ կը ծագի թէ՛ Պոլսոյ թէ՛ կիեւի Բիւզանդական ոճը։

Ցամենայն դէպս մէկ բան հաստատ է՝ կովկասեան ոճը Բիւզանդական պետութեան գաւառական ոճը չէր։ Սարչիզովսկի ոչ միայն անկախ կը հռչակէ զայն Բիւզանդիոնէ եւ ուղղակի ներշնչարանը կը համարի բիւզանդական ճարտարապետութեան, այլ մինչեւ իսկ հայկական ակէ կը բխեցնէ նոյնիսկ Իտալիայի, Սպանիայի, Ֆրանսայի, Գերմանիայի եւ Բրիտանիայի վրայ։ Ան կը գտնէ որ Հայկական ոճը ունի իր ինքնուրոյն ծագումը, որ ունի իր ընդարձակ Արեւելեան բաժինը։ Ան կը գտնէ որ Հայկական ոճը ունի իր ինքնուրոյն ծագումը, որ ունի իր ընդարձակ Արեւելեան բաժինը։

* Գերապատիւ Հ. Սահակ Կոզեան, Առաքելական կառավարիչ ի Բուկարեստ, հաճած է ուղարկել իմ տպագրութեանս ձեռագիրը David Roden Buxton-ի Russian Mediaeval Architecture, Cambridge 1934 գրքին. նկատի առած է յատկապէս աշխատութիւնին. նկատի առած է յատկապէս աշխատութեան Բ. մասը, որ կը խօսի Անդրկովկասի ճարտարապետութեան մասին (էջ 69—104)։ Խմբ.

© National Library of Armenia